

HOOFDSTUK EEN

Een schaduwbeeld

Jij, rusteloos gedrocht
Uit aarde, water, lucht en vuur,
In eeuw'ge verandering
Aan het universum koen ontwongen,
Een wonder, zoals de hemelen geen tweede kennen
En om met één woord jou te noemen:
Jij, wereld! die, zoals het lied van Phoenix zingt,
Zich steeds uit eigen as verjongt!

Calderón, *El gran teatro del mundo*

Het valt niet mee Calderón te lezen, mij valt het althans niet licht, en ik vermoed dat dit ook bij andere tijdgenoten het geval is. Je vindt maar moeizaam toegang tot de ornamentele retoriek van de barokliteratuur, de taal loopt op stelten, of eigenlijk stáát ze, als van marmer, net als de figuren die op het toneel geen enkele ontwikkeling doormaken. Ze komen op, hullen zich in hun kostuum, declameren hun rollen, leggen hun kostuum weer af en verlaten beschaamd en naakt het toneel, rechtstreeks het graf in. Dat is de orde van de wereld. Onveranderlijk. De koning is altijd de koning, de bedelaar dient over zijn wrede lot te klagen en om aalmoezen te bedelen, de rijkard zal weigeren hem die te geven, de boer hoort achter de ploeg,

er zal nooit iets veranderen, er is geen andere orde mogelijk, denkbaar, wenselijk, want dit is het werk van de Heer, en alle andere ideeën zijn ketters. God heeft het spektakel per slot van rekening in het leven geroepen, toen hij de aarde schiep en de figuren hun rol gaf. In het Spanje van de zeventiende eeuw was dat tegelijk spirituele oefening en politieke propaganda.

De weerbarstigheid van dat soort teksten, waarin een eeuwige wereldorde wordt uitgebeeld, leidt meteen tot een reeks vragen: wat gebeurt er als er een statische orde bestaat in een wereld die in een enorme stuip van verandering wild om zich heen slaat? Wat ontstaat er uit de botsing van de onweerstaanbare kracht en de onbeweeglijke hindernis? Wat gebeurde er in Calderóns tijd, en wat gebeurt er tegenwoordig in mijn tijd, in onze tijd? En wat is er nodig om de orde van de wereld, die per slot van rekening in de hoofden van de mensen bestaat, zo sterk te veranderen dat ze overeenkomt met een veranderde werkelijkheid? Is dat eigenlijk wel mogelijk?

Pedro Calderón de la Barca y Barrera González de Hena Ruiz de Blasco y Riaño (1600-1681) kende een avontuurlijk leven. Hij was jurist, beroepsofficier en toneelschrijver, schreef tientallen tragedies en komedies voor commerciële theaters en nam deel aan veldtochten naar Catalonië, Italië en Vlaanderen. Zijn moeder kwam uit Vlaanderen. Haar zoon keerde er als bezetter terug. In die tijd, in de leeftijd van ruim dertig jaar, schreef hij al een van zijn beroemdste filosofische drama's, *La vida es sueño* (Het leven is een droom), waarvan de belangrijkste bewijsgrond de radicale ervaringen van een soldaat zijn die herhaaldelijk gevochten, gedood en geleden heeft en voor wie de dood alomtegenwoordig is:

¿Qué es la vida? Un frenesí.
¿Qué es la vida? Una ilusión,
una sombra, una ficción,
y el mayor bien es pequeño.
¡Qué toda la vida es sueño,
Y los sueños, sueños son!

Wat is het leven? Razernij.
Wat is het leven? Een illusie,
een schaduw, verzinsel,
en het grootste goed is klein.
Het hele leven is een droom,
En dromen zijn dromen!

Was Calderón in Vlaanderen misschien in contact gekomen met de werken van Shakespeare, of had hij die ideeën uit andere bronnen? Macbeth reageert in elk geval op het nieuws over de gewelddadige dood van zijn vrouw met de gedesillustioneerde woorden:

Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage,
And then is heard no more. It is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing.

In de Nederlandse vertaling van Willy Courteaux:

Het leven is een zwervend schaduwbeeld,
Een arme speler, die op het toneel
Zijn uurtje praat en raast, en dan verdwijnt.

Het is een sprookje, door een gek verteld,
Vol dolheid en rumoer, dat niets beduidt.

Calderón keerde naar Spanje terug en probeerde als burger zijn geluk te vinden. Hij trouwde laat, maar zijn vrouw overleed vlak na de geboorte van hun eerste zoon, en de treurende vader gaf het kind weg. Wellicht probeerde hij te ontsnappen aan die wrede droom, het meedogenloze toneel van zijn leven, toen hij besloot priester te worden. Hij schreef nog maar zelden wereldlijke toneelstukken, maar zijn wereldtheater is ook een vlucht voor het nihilisme van een soldaat, een christelijk fatalisme, dat van eenieder eist de hem toegewezen rol te spelen, het kostuum aan te trekken en af te leggen, op te komen en af te gaan, het eeuwig malende molenrad van het leven, en zelfs de verlosser grijpt niet in de spaken ervan, want het gaat om aanvaarding, niet om overwinning.

Het leven als zwervend schaduwbeeld, als toneel dat op het podium wordt bezworen – zo'n krankzinnige kringloop ontstaat in een brein dat met de dood geconfronteerd is, maar het beeld is veel ruimer, wijst op het schimmenspel, op de grotgelijkenis, de storyline die op de wand wordt geprojecteerd, die van een publiek een ervaringsgemeenschap maakt door de gedeelde resonantieruimte van de vertelde emoties.

Ik zal dus proberen de wereld te zien zoals het Calderón en de Salzburger Festspiele past: als theater en als podium. De Spaanse priester en toneelschrijver ontwierp zijn wereldorde in versvorm vermoedelijk ook als toevluchtsoord voor het lijden en de toevallige wreedheden van zijn eigen leven. Hij zocht houvast in de eeuwige architectuur van de schepping.

Hoe ironisch dat hij dat deed juist in een tijd waarin de schepping steeds meer uit het lood leek te raken en de goddelijke orde van de natuur zelf op de kop leek gezet. Dat is de ruimere historische context van Calderón en zijn ervaring van een ineensstortende orde, die hij voor het toneel steeds weer opriep: de zogenaamde ‘kleine ijstijd’ met al zijn meteorologische, economische en culturele gevolgen, die ook het rijk van de Spaanse Habsburgers op zijn grondvesten deed schudden en het fundamenteel zou veranderen. Laten we dit verhaal dus beginnen in een provincie van dat machtige rijk, in de Nederlanden, die in die tijd nog onder de lange schaduw van Madrid leefden, verwikkeld in een eeuwige oorlog van opstandelingen tegen de verre katholieke bezetters.

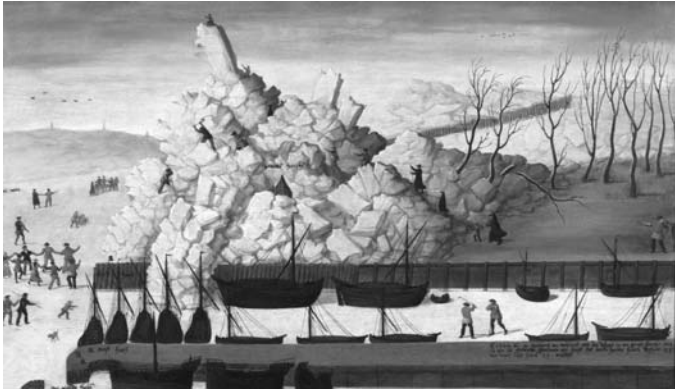
De opstand van de natuur

Op 2 januari 1565 verhief er zich een ijsberg op de Nederlandse kust bij de kleine stad Delfshaven, in de buurt van Rotterdam. Een schilder heeft die gebeurtenis vastgelegd. Op zijn olieverfschilderij torent de ijsberg – misschien zijn het op elkaar geschoven schollen pakijs, dat zich op de zee erachter voortzet – huizenhoog de lucht in. Een paar mannen klimmen erop, verkennen het gevaarte en meten het op, terwijl anderen aan de voet ervan lijken te dansen. De vissersboten ervoor liggen zwart en roerloos in de dichtgevroren haven. De ijsmassa's hebben hele bomen geknakt en rijzen hoog boven de kleine figuurtjes uit.

Het is begrijpelijk dat de inwoners van dat vissersdorp de komst van een ijsberg als iets sensationeels hebben ervaren. Ijsbergen en ook zwaar pakijs waren in de Nederlanden alleen bekend uit verhalen van zeelieden, en de meeste mensen luisterden wel graag naar fantastische zee-mansvertelsels, maar hechtten er weinig geloof aan. Matrozen vertelden de dwaaste verhalen. Maar die ijsberg was geen verzinsel. Hij bedolf alles onder zich wat op zijn weg kwam, een dramatisch teken van een dramatische verandering.

De zogenaamde kleine ijstijd, waardoor rond de tweede helft van de zestiende eeuw Europa meer dan twee graden afkoelde, inspireerde niet alleen schilders ertoe de winter

als onderwerp voor landschapstaferelen te ontdekken, maar veranderde ook het continent.

Met strenge winters tot in de maand mei en verregende zomers deden er zich catastrofale oogsten, hongersnoden, epidemieën en sociale onlusten voor. De graanprijs schoot omhoog en veroorzaakte in de steden een vreselijke en tot dan toe ongekende inflatie, op sommige plaatsen verdubbelde binnen één jaar de prijs van een zak meel. Rivieren en zelfs havens aan de Middellandse Zee waren tot in de lente bevroren, zodat tijdens de Dertigjarige Oorlog hele legers over de Donau konden trekken, en volgens berichten vielen vogels bevroren uit de lucht. De wereld zoals ze tot dan toe was geweest, werd in een diepe crisis gestort.

Het is tegenwoordig onder wetenschappers nog steeds een omstreden kwestie wat de oorzaak van die koude periode is geweest die de hele aardbol afkoelde; maar de gevolgen ervan zijn nauwgezet gedocumenteerd. In een pre-industriële wereld, waarin het overleven van de bevolking afhankelijk was van de plaatselijke landbouw, vormden

mislukte oogsten en strenge vorstperioden een existentiële bedreiging. In 1587 dichtte de Engelse toneelschrijver Christopher Marlowe over 'Europe where the sun dares scarce appear/ For freezing meteors and congealed cold' ('Europa, waar de zon het amper waagt zich te vertonen/ door bevroren meteorieten en gestolde kou'), terwijl zijn collega Ben Webster meende dat de ijzige natuur de lente gewoon vergeten was. In het Pruisische Stendal schreef intussen predikant Daniel Schaller in 1595 in zijn dagboek: 'De lichten en ogen aan het hemelgewelf worden vaak donker en schijnen en glinsteren niet langer op de wereld en haar schurkenstreken/ en hunkeren met ons naar verlossing (...) De zon/ maan/ en andere sterren/ glinsteren, schijnen en helpen niet meer zo krachtig als vroeger/ geen echte, bestendige zonneshijn meer/ geen gestage winter en zomer/ de vruchten en gewassen op aarde worden niet meer zo rijp/ zijn niet meer zo gezond als ze ooit zijn geweest.'

Schilderijen, gedichten en zinnen waren het begin van verhalen die mensen in die tijd over de verandering van hun wereld vertelden. Net als alle verhalen kwamen ook die voort uit een repertoire van beelden die in de cultuur en de literatuur voorhanden waren, en net als alle verhalen boden ook zij een handleiding hoe met de crisis om te gaan.

De langzame catastrofe van de kleine ijstijd werd door mensen, die tot in de zestiende eeuw vaak nog in een middeleeuwse wereld leefden, aanvankelijk vooral gezien als een straf van God, en die interpretatie bepaalde ook de reacties erop. De mislukte oogsten waren een moreel pro-

bleem. Ze drukten Gods toorn over en bestraffing van de zonde uit. Er vonden boetediensten, processies en zelfkastijdingen plaats; priesters droegen in plechtige optochten crucifixen en relikwieën de zich steeds verder uitbreidende gletsjers op om ze een halt toe te roepen; smeekbeden en kerkliederen over Gods toorn en ijzige winters schalden binnen de kille muren van de kerken.

In Midden-Europa, van de Elzas tot in Zwitserland en in grote delen van Duitsland, reageerden de bewoners op een bijzondere manier op de vorst en op het wegrottende graan op de akkers. Na bijna elke mislukte oogst ging er een golf van heksenverbrandingen door het land. De vrouwen (en enkele mannen) die beschuldigd werden kregen steeds weer het verwijt dat ze de oogst en het vee hadden behekst en te gronde gericht. Dat ze ook ontucht met de duivel bedreven zouden hebben, lijkt bijna een detail dat uit de overspannen fantasie van de rechters voortkwam. Duizenden mensen werden op brandstapels onder helse pijnen ter dood gebracht.

De strenge winters waren niet onder de indruk van die moorddadige religieuze drift. Ze bleven nog een eeuw ongewoon koud, en de Europeanen vonden pas geleidelijk manieren om met het ongeluk om te gaan. Langzaam verloor het oude verhaal van de goddelijke bestraffing aan geloofwaardigheid. Er ontstonden nieuwe empirische structuren en methoden om de grillen van de natuur te compenseren. De internationale handel werd versterkt, en vooral Amsterdam werd een doorgangshaven voor graan uit het Balticum, dat tot in Italië werd verkocht om mislukte oogsten goed te maken.

Botanici begonnen empirisch te onderzoeken hoe de

landbouw productiever gemaakt kon worden en voerden nieuwe nuttige gewassen als aardappelen en mais in, grootgrondbezitters verjoegen landloze boeren van de meentgronden en begonnen op grote schaal te produceren, niet voor plaatselijk gebruik, maar voor regionale of zelfs internationale markten. Een laatfeodale wereld van boeren en edellieden werd binnen een halve eeuw een vroegkapitalistisch landschap, waar samenlevingen niet meer georganiseerd waren rond de vestingen van de macht, maar rond markten in steden. De wereld veranderde onherroepelijk. Ik heb er elders uitvoeriger over geschreven.